

Key words: lexeme, temporal adverb, lexico-semantic group, thematic group of vocabulary, structural organization.

Стаття надійшла до редакції 08. 11. 2012 р.

Прийнято до друку 21. 12. 2012 р.

Рецензент – д-р філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Н. Б. Литвинова (Луганськ)

УДК 811.161.2' 282.2(477.61): 811.161.2'367

**СИНТАКСИС ДІАЛЕКТНОГО ВИСЛОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ
ВЗАЄМОВПЛИВУ НАРОДНОГО ТА ЛІТЕРАТУРНОГО
МОВЛЕННЯ**

У вітчизняній лінгвістиці діалектне висловлення розглядають як конкретну граматичну одиницю – результат процесу породження розмовного мовлення, позначеного впливом властивих певному діалекту специфічних комунікативно-структурних ознак та літературного мовлення. Відтак об'єктивне дослідження синтаксису діалектного висловлення потребує систематичного врахування сутності розмовного мовлення у площині народне – літературне мовлення.

Термін „розмовне мовлення” представлено в працях П. Дудика, А. Загнітка, О. Земської, Г. Інфантової, А. Шапіро, Н. Шведової. Спільним теоретичним положенням, що об'єднує праці авторів з проблем розмовного мовлення, є загалом визнання розмовного мовлення особливою підсистемою загальнонародної мови [Земская 1981: 22]. Вивчення місця розмовного мовлення в системі загальнонародної мови виявило шляхи впливу діалектного мовлення на літературне [Закономірності 1965: 167], зафіксувало наявність у ньому відносного коливання між полюсами літературність – нелітературність [Земская 1981: 40], сприяло спробам більш докладної стратифікації усного мовлення з виділенням, зокрема, побутово-розмовного літературного мовлення [Усне 1970: 11] та усвідомленню засад протиставлення особливостей розмовного мовлення літературному, кодифікованому мовленню [Золотова 1998: 13]. У такому контексті необхідно зазначити, що в науковому просторі граматичне дослідження діалектного висловлення – одиниці передусім розмовного мовлення – загалом знаходиться на межі перетину двох систем – народного та літературного мовлення. Пряме або безпосереднє апелювання до системи кодифікованого літературного мовлення як певного еталону, засобу ідентифікації кола специфічних говіркових конструкцій наявне в низці праць з діалектного синтаксису: „Очерки по синтаксису русских народных говоров” А. Шапіро (1953 р.), „Складне речення в буковинських говорах” К. Германа (1967 р.), „Русский разговорный

синтаксис” О. Лаптевої (1976 р.), „Очерки русского диалектного синтаксиса” В. Трубинського (1984 р.) та ін.

Метою цієї статті є виділення та аналіз структурно-семантичних особливостей говіркових висловлень, що функційно тяжіють до елементарних і складних синтаксичних одиниць літературного розмовного мовлення, виявляючи з ними типологічну спільність. Матеріалом дослідження послужили діалектні тексти української східностепової говірки (оповіді-спогади), зібрані в одному населеному пункті – селищі Бірюкове Свердловського району Луганської області.

Як відомо, словоформа *називний відмінок іменника* у висловленнях розмовного мовлення виступає в позиції одного з членів предикативних центрів – суб’єкта. Таке позиційне функціонування цієї словоформи є одним з виявів системних синтаксичних відношень у мові. Для іменника як семантико-граматичного класу слів з відповідними диференційними й формальними ознаками граматична категорія відмінка є визначальною в повноті вираження семантико-синтаксичного плану. Відмінок у власне іменниковому функціонуванні виявляє суто синтаксичну спрямованість [Вихованець 1987: 37]. Будова висловлень з корелятом найбільше відображає специфіку Н. в. як словоформи, поширеної в мовленні. Спостереження, проведені над відрізками розмовного літературного мовлення, дозволили визначити семантико-синтаксичну природу корелята в конструкціях цього типу, а отже, – і з’ясувати своєрідність останніх. Зазвичай корелятами є займенники або іменники, лексично тотожні субстантиву в Н. в. Вони виконують факультативну роль актуалізаторів інформації, повідомлюваної у висловленні [Русская 1973: 241 – 242].

У зафіксованих діалектних текстах досліджуваної говірки найбільшу типологічну спорідненість з конструкціями розмовного літературного мовлення виявляють висловлення з препозитивним Н. в., що містять займенниковий корелят, виражений формами Н. в. і непрямих відмінків, інтонаційно виділений або невиділений: *а т’і л’уди / йак Ч’ерепоўск’і там / Бази л’і д’тут ѿт / воцц не^н / не ѿкопали / а йа / ѿт / копала р’рано //*; *а ро’д’іт’ел’і / ну це бабушка і мама ро’дилис’а / д’ни таўр’іч’ани са м’і //*; *а на д’ругий ден’ це ж^м перед^м веч’іром ўже / ўже сонце зайшло / ўже нач’ало / по д’рог’і / а со’шейна д’рога та’ка д’на //*; *д’на т’і’ейі во’ди не^нмаіе //*. Аналіз будови таких говіркових висловлень засвідчує спільність ознак усного діалектного мовлення й літературного, адже і в кодифікованому літературному мовленні, і в говірковому у висловленнях з препозитивним Н. в. займенник-корелят у формі Н. в. виконує лише підтримувальну функцію. Його вилучення не руйнує семантико-граматичної основи висловлення через тотожність формального вираження суб’єкта-іменника та корелюючого займенника. Інтонаційне оформлення таких висловлень актуалізує залежність їх структурно-семантичної природи від чинників постання самого

мовлення. Інтонаційно знівельована, пришвидшена вимова Н. в.-субстантива та його корелята вказує на вторинність, необов'язковість надання останньому значущості у висловленні.

Окрім конструкцій з препозитивним Н. в., що містять займенниковий корелят, виражений формами Н. в., у складі висловлень діалектних оповідей наявні конструкції з корелятами у формі непрямих відмінків, у яких корелюючий член та корелят знаходяться в позиції узгодження. Такі конструкції можна поділити на дві групи: 1) конструкції з безприменниковим Зн. в.-прямим об'єкта: *нас то'д'і уч'інік'іу од'ілили / усто'лової о'д'ел'но ку'харка була / ва'рила там / шоб' там не'бо'у'талис' //; а масло'бо'йн'і ж' то под'солнухи ж' не'ма'є / тої / 'масло'били свир'і'п'ане / свир'і'на! / о'це шо свир'і'на рос'те / так свир'і'ну / зерно свир'і'ни тої / у'масло'бо'йн'у во'зили і с'свир'і'ни 'масло'били / свир'і'п'ане 'масло //; 2) конструкції з применниковим Зн. в.: *ми на'нейі гла'з' да'у'но ло'жили / на'ц'у хату / і не'зна'ли / шо уже'ї прода'ли //*. Конструкції з корелятом у формі родового відмінка наявні зокрема в таких висловленнях: *ої та 'їх Году'н'іу ба'гато! // 'їх' дуже ба'гато Году'н'іу 'цих //; ка'жу / не'зна'ю / у'нас 'бат'ко ро'би'ю о'це ж' у'проф'торг'і / там 'тоже кар'тошку / то'д'і ж' 'ї'ї ра'н'іше не'було 'дуже от'і'ейі кар'тошки / а при'возили Бо'го 'й'го зна'є в'ідк'і'л'а / приве'зут' / ка'жу / і'в'ін ч'у'вала два'три о'це ж' приве'зе і до'дому 'купит' / от / так зна'ч'ит' ш'курка / ка'жу / з'нейі дралас'а / от //*.*

Конструкції з несуб'єктними корелятами у формі непрямих відмінків у висловленнях діалектних текстів-оповідей є типологічно подібними конструкціям „Н. в.-субстантив + корелят у формі Н. в.". У таких конструкціях структурно-семантичне навантаження корельованих членів-детермінантів та корелятивів також залежить від їхнього позиційного й інтонаційного оформлення. Однак корельований член-детермінант знаходиться в них здебільшого в постпозиції до корелята, виступаючи уточнювальним елементом конструкції у вираженні змісту висловлення, а відповідно корелят виконує номінативно-вказівну функцію. Тому, на нашу думку, чинники інтонаційного виділення, дистантного / контактного розташування тощо корельованих детермінантів відносно корелятивів, на відміну від конструкцій „Н. в.-субстантив + корелят у формі Н. в.", мають тут вторинний характер і не визначають структурно-семантичних показників розглянутих конструкцій у складі висловлень діалектних оповідей. Імовірно, уживання таких конструкцій у складі висловлень діалектних оповідей спричинене дією явища аналогії до конструкцій типу „Н. в.-субстантив + корелят у формі Н. в.". На наш погляд, це явище відображає одну з

провідних закономірностей організації розмовного синтаксису – використання в мовленні високочастотних усталених шаблонів для побудови висловлення [Норман 1994: 145 – 146], а також є проявом властивого діалектному мовленню найнижчого ступеня синтаксичної деривації [Юсікова 1999: 66].

Конструкції з некорелятивним називним при предикаті в первинній функції власне називання є синонімічними висловленнями до тих, у яких при одному й тому ж дієслові можливе використання непрямого відмінка іменника. Такі висловлення властиві літературному розмовно-діалогічному мовленню [Русская 1973: 256]. Однак їх структурно-семантичні параметри з огляду на побутування в межах діалогу закономірно відрізняються від висловлень діалектного монологічного мовлення, про що свідчать конструкції, виявлені в діалектних оповідних текстах. Уживаний у групі предиката власне називний відмінок у діалектному висловленні посідає синтаксичне місце й об'єкта: а) *так о'на при'ходила за ъм'нойу / ѡа ѡж^м о'то ви'писуват' / а 'мамка ста'ра / сест'ри не^м'ма / бра'т'їу не^м'ма ѡБ'ір'у'ков'і //; ту'да / там ѡа на ѡпрот'івотанков'і о'копи пере'вели //, й адвербіалізованих применниково-іменникових форм: б) *це 'р'ід^м'ко ѡа'киї ден' ѡс'тану о'це так м'їн'ї роз'видниц'а //; так ѡшо во'на то'д'ї / 'т'отка Ма'рус'ка С'ірош'таниха ку'пили 'хату / там ѡаж^м пос'л'ідн'а 'вулиц'а 'б'ї'л'а Б'р'оха / да / а тут ѡже ѡже же'ни'с'а Волод^м'ка / і о'це ѡж^м х'лопц'ї п'їш'ли / 'Ігор' / С'е'р'ога / і о'на 'н'ан'ч'їла //.**

Традиція вивчення усного розмовного мовлення – і літературного, і діалектного – заснована на виділенні ситуативно-контекстного чинника при диференціації ознак структурної організації одиниць розмовного мовлення. Він нерозривно пов'язаний з дією в усному розмовному мовленні двох взаємопротилежних універсальних тенденцій – тяжіння до надлишковості та економії мовних засобів. У сукупності вони спричиняють співіснування в мовленнєвому просторі мовця специфічних мовленнєвих конструкцій [Лаптева 1976: 56; Сучасне 1975: 5]. Незважаючи на наявність кількісної переваги двоскладних конструкцій у загально питомій вазі уживання двоскладних й односкладних конструкцій у літературному [Дудик 1973: 162] і говірковому [Юсікова 1999: 68] мовленні, усебічне врахування впливу ситуативно-контекстного чинника на синтаксис розмовного мовлення дозволяє розглядати односкладні конструкції на тлі двоскладних як типові розмовні одиниці усного мовлення [Дудик 1973: 70], які загалом структурно співвідносні з двоскладними. Типовість односкладних, зокрема докладно розглянутих означено-особових, безособових конструкцій в українському говірковому мовленні неодноразово відзначали дослідники. Цей висновок зроблено на основі поширеності односкладних конструкцій [Дудик 1972: 106], їх загальної структурної й

функціональної співвіднесеності з двоскладними конструкціями, а також підкреслення зв'язку односкладних речень із жанровим виявом мовлення [Юсікова 1999].

Кількісна перевага вживання двоскладних конструкцій над односкладними властива також синтаксичній системі досліджуваної нами говірки, що зближує її з синтаксичними системами інших українських говірок та синтаксисом літературної мови. Вибірковий статистичний аналіз уживання двоскладних і односкладних конструкцій у діалектних оповідях, проведений на матеріалі 15 різних за обсягом говіркових текстів (усього 3650 конструкцій), записаних від 14 інформаторів, засвідчив наявність у діалектних оповідях 60% двоскладних і, відповідно, 40% односкладних конструкцій. Однак ми свідомо обмежуємо розгляд специфічно розмовних синтаксичних одиниць, що тяжіють до сфери літературного мовлення, односкладними конструкціями, ідучи за положенням про мовну сутність односкладних конструкцій як таких, що співвідносні з двоскладними, але є специфічно розмовними та достатньо відображають структурно-функціональні особливості синтаксису розмовного мовлення в цілому.

Висловленням зафіксованих нами діалектних оповідей властиві зокрема безособові конструкції, предикат яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. Ці побудови утворюють кілька семантичних груп з послідовним уживанням у них дієслова-предиката третьої особи однини чи дієслова-предиката минулого часу середнього роду на *-ло*: 1) безособові конструкції на позначення дії непрямого суб'єкта чи об'єкта та дії прихованого суб'єкта чи об'єкта, що мисляться мовцем поза певними особою чи предметом: *а бат'ка убило у сорок трет'ом году на / на фронт'і //; на По'нт'ілімона багато хто ка'заў / то за'нал'ує / то гр'о'за / то ш'е шо н'і'буд' //;* 2) безособові конструкції з дієсловом-предикатом, що позначає суспільний стан: *у'же вийшла йа зам'іж' / в'ін бригад'іром і ми д'це ц'у хатину купили / і н'ішло ўже //; с'іч'ас іде до голод'омору! //;* 3) безособові конструкції з дієсловом-предикатом, що позначає фізичний чи ментальний стан людини, що є наслідком впливу зовнішніх чи внутрішніх чинників: *а'га / а ў мене на'гло от'ку'от ши'шаку // н'іч'о не бо'лит' / а ме'не тр'асе! //; ну перва ш'кола ў нас була ос' на ву'л'і // тут М'іх'аїл тої / йак йо'го? // ої // ти гл'ан' закру'тило / га?! //;* 4) безособові конструкції на позначення наявності або відсутності станів, осіб, предметів: *бат'ка не с'тало //; мамки не було ў мене //.*

Окрему підгрупу в останній семантичній групі безособових конструкцій становлять побудови з дієсловом-предикатом *хва'тати* (не *хва'тати*), за допомогою яких стверджується наявність предметів у достатній мірі або їх брак: *і знач'ім' доб'і'гайу йа / о'тут б'іл'а с'т'інки*

*та'кий т'рошки при'с'іу / а тут о'це во'рота / на'у'с'у не'хва'тало
во'рота //; та'йіх ш'е не'хва'та нику'да! //; хва'тало на'ц'ілу'з'іму! //.*
Конструкції з подібною семантикою зафіксовані П. Дудиком у побутовому мовленні полтавських говірок. Вони, за визначенням дослідника, репрезентують характерну рису діалектного розмовного мовлення, властиву й іншим українським говорам [Дудик 1972: 109].

Також у висловленні однієї з діалектних оповідей нами виявлена безособова конструкція з дієсловом-предикатом *не хва'тати* з іншим значенням, що містить модальний відтінок незгоди, обурення: *о'то ш'е / ч'о'го не'хва'тало / шоб'на' йа' буду'ди'виц'а / коли'о'на там при'б'і'жит'?! //* Такі конструкції в мовленні досліджуваної говірки є запозиченнями-кальками з російської мови, де звороти з дієсловом *хватать / не хватать* з указаною модальністю є нормативними. На нашу думку, вони виявляють ознаки впливу російського літературного мовлення й просторіччя, зокрема, на синтаксичний рівень говірки. За спостереженнями дослідників, уживання безособових конструкцій із власне безособовим дієсловом-предикатом на позначення станів та явищ природи і в діалектному, і в літературному мовленні є досить обмеженим [Дудик 1972: 108]. Ця тенденція також властива досліджуваній нами говірці. Власне безособове дієслово-предикат у зафіксованих текстах діалектних оповідей виявлене лише одноразово у своєму прямому значенні в незавершеному висловленні: *а'роз'видни'ло'с'а / 'мамка //*. Натомість на позначення стану природи в оповідах мовцями надано перевагу односкладним називним та неповним еліптичним конструкціям: *но'йабир' 'саме / дош' / с'л'ако'т' // йа' прийш'ла з'ро'боти / і ле'жу / з'найу / шо'п'і'д'од'і'йалом / д'ну з'Голу'ти 'п'ішки / а'Пашки ш'е не'ма //; при'й'ха'у на'Дол'жанку'ї / і з'Дол'жанки 'п'іш'ком' у'Б'ір'у'кову // 'ос'ін':у / дош' / с'л'ако'т' // ої' / 'горе //*

Отже, проаналізовані вище конструкції, розглянуті з погляду формального вираження в них головних компонентів, становлять загалом типові мовленнєві побудови діалектних оповідей-спогадів досліджуваної говірки, а також відображають властиві їй загальні риси синтаксичної організації мовлення, що одночасно виявляють спорідненість зі сферою літературного мовлення. Подальший розгляд структурно-семантичних особливостей діалектних висловлень у площині взаємодії народного та літературного мовлення може прислужитися в більш точному окресленні специфіки власне говіркового синтаксису.

Література

Вихованець 1987 – Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 228 с.; **Дудик 1972** – Дудик П. С. Особливості структури безособового речення в полтавських говірках / П. С. Дудик // Питання української діалектології і міжмовних

(міждіалектних) контактів : зб. наук. пр. / відп. ред. В. С. Ващенко. – Д., 1972. – С. 106 – 113; **Дудик 1973** – Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: просте речення; еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.; **Закономірності 1965** – Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення / відп. ред. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1965. – 312 с.; **Земская 1981** – Земская Е. А. Русская разговорная речь: общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. – М. : Наука, 1981. – 276 с.; **Золотова 1998** – Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова ; под ред. Г. А. Золотовой. – М. : [Б. и.], 1998. – 528 с.; **Лаптева 1976** – Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис / О. А. Лаптева. – М. : Наука, 1976. – 399 с.; **Норман 1994** – Норман Б. Ю. Грамматика говорящего / Б. Ю. Норман. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1994. – 228 с.; **Русская 1973** – Русская разговорная речь / отв. ред. Е. А. Земская. – М. : Наука, 1973. – 485 с.; **Усне 1970** – Усне побутове літературне мовлення : монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 195 с.; **Сучасне 1975** – Сучасне українське літературне мовлення : зб. наук. ст. / відп. ред. Д. Х. Баранник. – Д. : [Б. в.], 1975. – 112 с.; **Юсікова 1999** – Юсікова О. В. Из спостережень над синтаксисом / О. В. Юсікова // Говірки Чорнобильської зони : системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. ; за ред. П. Ю. Гриценка. – К. : Довіра, 1999. – С. 66 – 108.

Литвинова Н. Б. Синтаксис діалектного висловлення в контексті взаємовпливу народного та літературного мовлення

У статті розглянуто низку діалектних синтаксичних конструкцій-висловлень, що за структурою, семантикою та функціонуванням виявляють типологічну спорідненість з відповідними конструкціями літературного мовлення, – конструкції з препозитивним Н. в., що містять займенниковий корелят; конструкції з несуб'єктивними корелятами у формі непрямих відмінків; конструкції з некорелятивним називним при предикаті; односкладні безособові конструкції. Специфіка діалектних одиниць визначена через призму літературних уснорозмовних як кодифікованого еталона.

Ключові слова: розмовне мовлення, діалектне висловлення, оповідь, синтаксична конструкція, корелят.

Литвинова Н. Б. Синтаксис діалектного висказывания в контексте взаимовлияния народной и литературной речи

В статье рассмотрено ряд диалектных синтаксических конструкций-высказываний, которые по структуре, семантике и функционированию выражают типологическую общность с соответствующими конструкциями литературной речи, – конструкции с препозитивным

именительным, содержащие коррелят-местоимение; конструкции с несубъектными коррелятами; конструкции с некоррелятивным именительным при предикате; односоставные безличные конструкции. Специфика диалектных единиц определена сквозь призму литературных усноразговорных как кодифицированного эталона.

Ключевые слова: разговорная речь, диалектное высказывание, повествование, синтаксическая конструкция, коррелят.

Lytvynova N. B. Syntax of Dialectal Utterance in the Context of Co-influence of Folk and Literary Speech

The row of dialectal syntactic constructions-utterances, that after a structure, semantics and functioning express typology community with the corresponding constructions of literary speech, is considered in the article. These are constructions with prepositive nominative, containing a correlate-pronoun; constructions with unsubject correlates; constructions with uncorrelative nominative at a predicate; one-part impersonal constructions. The dialectal units' specificity is determined in the light of literary colloquial ones as codified standard.

Key words: colloquial speech, dialectal utterance, narration, syntax construction, correlate.

Стаття надійшла до редакції 27. 11. 2012 р.

Прийнято до друку 21. 12. 2012 р.

Рецензент – д-р філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

I. Р. Романина (Львів)

УДК 811.161.2'2822

ТЕКСТ ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКА

Добір текстів, текстологічна проблематика, на нашу думку, тісно пов'язані з діалектною лексикографією та етнолінгвістичними студіями, у яких предметом дослідження є мовні елементи, їхня семантика та культурно-семіотичний простір. Зауважмо, що лексичні матеріали вміщені не лише в словниках, часто вони є частиною наукових видань, що репрезентують конкретний діалектний простір, зокрема представлені в збірниках діалектних текстів. Попри незаперечну цінність питальників та лінгвістичних атласів, особливе значення під час укладання лексикографічних праць мають саме діалектні тексти, адже в них відбито особливості семантики й граматики лексем, їх функціонування. Як зауважує П. Гриценко, у „діалектному тексті [...] виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики” [Гриценко 1996: 9], у них показано особливості лексичної сполучуваності та, що особливо важливо для укладача, оцінні, емоційно-експресивні характеристики лексем,